

1 Şah İsmayıl Xətai. Rəssam: Nərimin Xankişiyeva.

UOT 94 (479.24)

Səfəvi dövlətinin etnik mənsubiyyətinə dair

Zabil Bayramlı
BDU-nun professoru, tarix elmləri doktoru
e-mail: zabil_bayramli@mail.ru

Açar sözlər: Səfəvilər, Şah İsmayıl, qızılbaşlar, türk tayfaları, Şamlı, Ustacılı, Təkəli, Qacar, Qaradağlı

XV yüzillikdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş türkman Baharlı və Bayandur sülaləsinin hərbi-siyasi özülünü təşkil edən Ərəşli, Zülqədər, Əfşar, Şamlı, Təkəli, Ustacılı, Qacar, Qaradağlı və başqa türk ellərinə, çoxçeşidli sosial zümrələrə arxalanıb 1499-cu ildə qızılbaşlardan ibarət bir neçə görkəmli hərbiçi ilə Gilanı tərk edən İsmayılın başlıca məqsədi Şirvanşahların və Ağqoyunluların XV yüzilin son illərində çökmüş dövlət hakimiyyətlərini aradan götürmək, Azərbaycan torpaqlarını güclü mərkəz ətrafında birləşdirmək, güclü Azərbaycan Səfəvi sülalətini qurmaq idi. İsmayıl Şirvanda Fərrux Yasər üzərində 1500-1501-ci illərdəki uğurlu qələbələrə sonra, Əmir Zəkəriyyə Təbrizi Köcəcinin məsləhəti ilə Gülüstan qalasının mühasirəsindən əl çəkib, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni aradan götürmək üçün güneyə yollanmışdı (1, s.115). Bu barədə İsgəndər bəy Türkman yazır: «Mühasirə zamanı (Gü-

lüstən qalası-Z.B.) qeyb ələmindən gələn səs Azərbaycan səltənət taxtı və səhliğini müjədasini o həzrətə verdi... o həzrət böyük əmirləri yanına çağırıb dedi ki, sizə Güllüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?». (2, s.27; 1, s.113). Bu məsələ böyük əmirlərin iştirakı ilə hərbi şurada da müzakirə edilmiş və güney hərbi yürüşü haqqında yekdil qərar qəbul edilmişdir. İsmayıl 1501-ci ildə Şururda Ağqoyunlu Ölvənd Mirzə üzərində da qələbə çalıb Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaradılması yolunda ağır sınaqlardan uğurla çıxır (3, s.33; 4, s.247; 5, s.53, 54). Şurur qələbasından sonra - 1501-ci ildə İsmayıl Təbrizdə hakimiyyətə keçdi və Azərbaycan Səfəvi dövləti rəsmən yarandı. Dövrün mötəbər mənbələrinin bu barədə verdiyi məlumatlar "Azərbaycan" adı ilə Səfəvi dövlətinin yaradılmasını əsaslı surətdə sübut edir. "Lübbət-tavrix" da İsmayılın Şurur qələbasından sonra darossəltənəyə Təbrizə gəlib "səfir-e səltənət-e Azərbaycan" - Azərbaycan səhliq taxtında oturmaqları səhliqi ilə bəzadəyi yazılmışdır (6, s. 394). Məhəmməd Yusif Qəzvinli də yazır ki, Şurur döyüşündən sonra İsmayıl darossəltənəyə (paytaxt, mərkəz) Təbrizə üz tutdu və Azərbaycan səhliq taxtına (taxtə saltanətə Azərbaycan) oturdu. Bütün Azərbaycan məmləkətində (dər təmam məmləkət-e Azərbaycan) onun adına xütbə oxundu, dinar və dirhəm zərb edildi (1, s.121-122).

Böyük təhlükələrlə qarşılaşan I İsmayıl Azərbaycanı yenidən birləşdirib bir çox qonşu ölkələri də tutaraq güclü bir imperatorluq qura bildi. Eyni zamanda, bu imperatorluğun ərazisində yaşayan xalqları ortaq siyasi və ideoloji əqidə birləşməyə qovuşdurdu. Olduqca cəsur, intizamlı, təşkilatçı və təhsilli bir hökmdar olan I Şah İsmayıl getdikcə uğurlar əldə edərək, türk tayfa əsilzadələrini mərkəzi, həm də yerli idarələrdə yerləşdirdi, onlara geniş səlahiyyətlər verdi. İmperatorluqda türklərin maraqlarına uyğun sabit daxili siyasət kursu ənənəvi olaraq sosial dayaqlar yaratmaq siyasəti ilə müəyyənləşirdi. Türk-qızılbaş tayfalarından ustacılardan Əcəm İraqında, Kirmandada, şamlılardan Xorasanda, təkəllərlə İsfahanda, Həmədan və Əcəm İraqında, zülqədərələr Farsda, türkmanlar (mosullular) Bağdadda yerləşdirildi, işğal olunmuş bölgələrdə davamlı dayaqlar yaradıldı. Türk tayfa rəisləri bu vilayətlərdə tiyul və vəzifələr verildi.

I Şah Təhmasib (1524-1576) və Məhəmməd Xudabəndənin də (1577-1587) dövründə imperatorluğun siyasi və əsgəri təşkilatı türk tayfa bəylərinin əlində olmuşdur. I Şah İsmayılın

qoyduğu ənənəyə uyğun imperatorluğun bütün vilayətlərində türk tayfa bəylərindən möhkəm dayaqlar yaratmaq kimi sabit daxili siyasət kursunu onlar da bacarıqla həyata keçirmişdi.

I Şah Abbas (1587-1629) isə imperatorluqda XVI yüzilliyin 80-ci illərində baş verməmiş separatizmin qarşısını almaq və hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədi ilə qeyri-türk el, oymaq əmirlərinə də dövlət idarəetmə orqanlarında vəzifələr vermişdi. Lakin onun sələflərindən fərqli olaraq, qeyri-türk əsilzadələrini hakimiyyətə gətirməsi, dövlətin milli mahiyyətini dəyişmə bilmədi. Ona görə ki, dövləti quran da və onu qoruyub saxlayan, yaşadan da türklər idilər. Pyetro della Valenlin yazdığı kimi, I Şah Abbasın dövründə də ölkənin əsilzadələri, əsgəri təşkilatı da

Şəhəl Sultun sarayının divar rəsmlərində Mərv döyüşünün (1510-cu il) təsviri

onlardan ibarət idi (7, s.50). Elə buna görə, Şah Abbas da ata-babalarının ənənəvi daxili siyasət kursuna etinasız qalmadı. Belə ki, o, imperatorluğun cənub-şərqində yerli dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün Şirvanı bir çox oymaqlar köçürüb bu bölgələrdə yerləşdirdi. Eyni zamanda, Qarabağdakı Otuz iki, Qazaxlar, Şəmsəddinli oymaqlarından xeyli əhali Mazandaran və Farsa köçürülmüşdü. Şərqi Anadoludan 1612-ci ildə Azərbaycanca köçən silsiləpürələr Savə, Rey və Firuzgah tərəfdə yerləşdirildi (8, s.153, 154). Bütün bu faktlar sübut edir ki, XVI yüzillikdə olduğu kimi, XVII yüzillikdə də dövlətin daxili siyasət kursundakı ənənələr əsasən qorunub saxlanmaqla hakimiyyətin əsas dayaqları qızılbaş-türk elləri olmuşdu. F.Şümrin yazdığı kimi, türk oymaqları əskisi kimi dövlətin ana dirəyi vəsfini daşımış və əhəmiyyətini mühafizə etmişlər (8, s.49).

Onuc bəy Bayat yazır ki, I Şah Abbas andıncə mərasiminin növbəti günü Dövlət Şurasının yaradılması bəhanəsi ilə xanlara və

Safavilar dövlətinin xəritəsi

əmirlərə mürciət edərək onları məsləhətləşmək üçün saraya davət etmiş və onlardan iyirmi iki nəfər qızılbaş əsilzadəsi sarayda ölüm cəzasına məhkum olunmuşdu (9, s.127, 128). İsgəndər bəy Münsirin əsərində I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərindəki daxili siyasəti ilə bağlı materialların təhlilindən aydın olur ki, 1587-ci ildə qızılbaş-türk əmirlərinin qətlində I Şah Təhmasib dövründə baş vermiş oymaq, qızılbaşlar arasında fitnəkarlıqla məşğul olduğunu görə edam edilmiş Mirzə Salmanın oğlu Mirzə Abdulla əsas rol oynamışdır. O, Abbas Mirzani hakimiyyətə gətirən ustacılıq əmiri Mürşüdüqlu xani aradan götürmək, qızılbaşların hakimiyyətinə zərər vurub onu zəiflətmək üçün bir neçə qızılbaş əmirinin ələ alıb yuxarıda qeyd olunan əmirlərin qətlə ilə nəticələnən fitnəkarlığı törədə bilməmişdir. Mirzə Abdulla hakimiyyətdəki gərginlikdən istifadə edib, baş vermiş vəzifəsinə tutmağa da cəhd göstərmiş, ancaq buna müvəffəq ola bilməmişdir. Bu hadisədən bir az sonra I Şah Abbas imperiyanın Şərqi bölgəsində baş qaldırılmış mərkəzdənqəçmə hərəkatlarının qarşısını birləşdirmək üçün bu bölgələrə qoşun yeritdi, məhəlli əmirlikləri, yerli sülalələr devrildikdən sonra, Gilan (1592) və Mazandaran (1596) xassə əmlakına çevrildi. Bu bölgələrdəki separatizmin qarşısını alındıq-

dan sonra Şah bir tərəfdən Gilana, Luristana, Mazandaran, Astrabada, Kaşana yənə qızılbaşlardan hakimlər təyin edirdi. Digər tərəfdən isə gələcək mərkəzdənqəçmə hərəkatlarının qarşısını almaq üçün qeyri-türk əsilzadələrinə də hakimiyyətdə qismən də olsa, yer vermək məcburiyyətində qalmışdı. Ancaq bununla paralel özündən əvvəlki qızılbaş hökmdarlarının ənənəvi daxili siyasəti də unutmamırdı. O, Özbək Abdulla xanın Xorasana yürüşlərinin qarşısını aldıqdan sonra, burada əvvəlki Səfəvi şahlarının yerləşdirdiyi türk-qızılbaş şamlı tayfasının güclənməsinə yaratdığı şəraitlə, I Şah İsmayılın daxili siyasətinə sədaqətini də nümayiş etdirdi. O, Hüseyn xan Şamlıni Herata, Qorxmaz xan Şamlıni Həmədana bəylərbəyi vəzifəsinə təyin etdi (9, s.127-137; 8, s.381, 384). Zamanın tələblərinə uyğun olaraq, məmaliyə məhrusənin tərkibindəki ölkələr böyük əmirlər, yəni qızılbaşlar arasında bölündü. Göründüyü kimi, I Şah Abbasın daxili siyasəti irəliləşdirmə işinə yox, dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Hadisələrin sonrakı gediş göstərir ki, I Şah Abbas əhalisinin çoxu qeyri-türklərdən ibarət olan Gilan və Mazandaranla yanaşı, Luristana da, Sistanda da məhəlli sülalələrə ləğv etmiş və bir çox sənyor mülklərində isə irsi hakimlərin

hüquqlarına da tam məhdudlaşdırmışdı. Göründüyü kimi, I Şah Abbas öz daxili siyasətində dövlətin milli mahiyyətini davısmək fikrində olmamış, əslində onun möhkəmləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirmişdir. Onun özünün hakimiyyəti zamanı və ölümlündən sonra da türk-qızılbaş yəyanları dövlətin idarə olunmasında öz mövqelərini əsasən qoruyub saxlaya bilmişdilər. Dövrün qaynaqlarından İsgəndər bəy Münşi Türkmən «Tarix-i ələm aray-i Abbasi» adlı əsərində türk və qeyri-türk tayfaları və onların mərkəzi, yerli idarələrdə qulluqda olan əmirlərinin sayı haqqında 1576, 1628-ci illər üzrə iki siyahı vardır. Bu siyahılar üzrə hətərəfli müqayisəli təhlillər tarixşünaslıqda bu günə qədər XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlət quruluşunda türk-soylu qızılbaşların sıxışdırılması və qeyri-türk elementlərinin rolunun artırması ilə bağlı olan fikrin əksini göstərir. Bu I Şah Abbasın kədr siyasətində sadəcə dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədini güddüyünü isbat edir.

İsgəndər bəy Münşinin Səfəvi dövlətinin idarəçilik və dövlət quruluşunda əməli rolə malik olmuş tayfalar, onların əmirlərinin siyahısı Səfəvi dövlətinin tarixini araşdırılmış tədqiqatçılardan V.Minorski və İ.P.Petruşevski isə 61 nəfər olduğunu qalmamışdır. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tarixçinin Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi quruluşuna həsr etdikləri monoqrafiyaların elmi əhəmiyyəti ə deyildir. Ancaq müəlliflərin hər ikisi 1576-cı il siyahısını təhlil edərkən müəyyən qüsurlara yol vermişlər. Belə ki, İsgəndər bəy Münşinin əsərindəki 1576-cı il siyahısı üzrə apardıqları təhlilə əsasən, V.Minorski türk əmirlərinin sayının 59, İ.P.Petruşevski isə 61 nəfər olduğunu qeyd etmişdir (4, s.22; 10, s.109). Halbuki apardığımız düzgün hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, siyahıda göstərilən 114 nəfər əmirdən 84 nəfərin adı qeyd olunmuşdur; onlardan 72 nəfəri türk, 12 nəfəri isə talış, kürd və lurlardan ibarət olmuşdur.

İ.P.Petruşevski ikinci siyahını (1628) təhlil edərkən «ümumi sayı 90 olan əmirdən, yalnız qızılbaş əmir 35 nəfər idi» - deməklə (10, s.109) yəna də səhvə yol verir. Birincisi, İsgəndər bəy Münşi sonuncu siyahıda əmirlərin sayının 90 yox, 92 nəfər olduğunu yazmışdır (2, s.1084). İkinci isə siyahıda 92 əmirdən 76 nəfərin adı yazılmışdır ki, apanlan hesablamalar əsasında bu əmirlərdən 35 yox, 54 nəfərin türk olduğu müəyyən edilmişdir. Ancaq onu da göstərmək

lazımdır ki, birinci siyahı kimi ikinci siyahı da yarımqıdır; burada 1628-ci ildə mərkəzi və yerli idarələrdə müxtəlif vəzifələrdə çalışan əmirlərin ümumi sayı tam əks olunmamışdır.

Beləliklə, İsgəndər bəy Münşinin əsərində 1628-ci il siyahısı üzrə vəzifələrə tayınatla bağlı məlumatların obyektiv təhlili I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin milli mahiyyətinin davısması və burada türk-qızılbaşların hakimiyyətinin zəifləməsi haqqında bu günə qədər tarixşünaslıqda mövcud olan fikirlərin yanlışlığını təsdiq edir. Tarixşünaslıqda Azərbaycan Səfəvi dövlətinin milli mahiyyəti ilə bağlı mövcud olan səhv və qeyri-ciddi fikirlərin əksini göstərən qaynaqlar ə deyildir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, XVII yüzilin 70-ci illərində fransalı səyyah Şarden yazır ki, qızılbaşların nüfuzu o qədər güclüdür ki, hazırda çox mühüm dövlət vəzifələri və ordu-də rəhbərlik də onların əlindədir (11, s.3, 1192, 1193).

XVI-XVII əsrlərdə istər Şərqrdə və istərsə də Qərbdə yazılmış ədəbiyyatlarda Səfəvi dövləti, onun dövlət başçılarının etnik mənsubiyyəti, kimliyinə aid kifayət ədmi əhəmiyyətli dil faktlarına da təsadüf edilər. Məlum olduğu kimi, I Şah İsmayıl əna dilinə hərmət etmiş və bu dildə yazan şairləri, ozanları sevmiş, onları himayə etmişdir. Elə buna görə də, dilinə, vətəninə bağlı el şairləri, aşıqları da onu sevmiş və onun doğma dilinə, xalqına bağlılığını əsərlərində tərənnüm etmişdilər. Onlardan I Şah İsmayilla eyni dövrdə yaşamış və onu özünün «mürşid-i kamili» adlandırən Dirli Qurban «Şah Xətayi» gərayışında «Qoy var olsun türkü zəban, Şah Xətayi, Şah Xətayi» misraları (12, s. 53), onunla eyni dövrdə yaşamış Tüfeylinin I Şah İsmayilla xitabən «Qılmazam əllahi türki-tacıdırın tərkini» (13, s.311) deməsi Şah İsmayılın etnik kimliyinin bəlli aynası olub, doğma türk dilinə sevgisinin də parlaq təzahürüdür. I Şah İsmayılın dövrünün tarixi gerçəkliklərini əsərlərində olduğu kimi əks etdirməyə cəhd göstərmiş tarixçi İ.P.Petruşevski yazır ki, Səfəvilər sarayında və ordu-da bu vaxtlar Ön Asiyayın bütün türkdillili tayfalarına aydın olan Azərbaycan dili qəbul edilmişdir və bu ədəbi dil Azərbaycan sərhədlərindən kənarlara da yayılmışdır (10, s.71). «Xolde-bərin»də Müseyib xan Şərəfəddin oğlu Təkəli və Şahqulu bəy Ərəb oğlu Rumlunun gözəl təbə malik olduqları, doğma dillərində, yəni Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazdıqları haqqında verilmiş məlumat İ.P.Petruşevskinin qeyd edilən fikrinin doğruluğunu təsdiq edir. Mənbədə göstərilir

ki, II Şah İsmayıl dövründə Rey hakimi olan Müseyib xan Şərəfəddin oğlu Təkəli bacarığınə, musiqi duyumuna, yazdığı gözəl şeirlərə görə türək əmirləri arasında seçilir və sevildir. O, xanəndən bir qız ilə evlənmək istəmiş, ancaq ümidi boş çıxıqdə aşağıdakı rübaini yazıb Sultan Məhəmmədə göndərmişdi:

*Ey şah-i cahan bəsar oldu əməginə,
Dutdi qəm əli əlim, ayağı atakim.
Yüz yıldıki xidmətimlə dərgahında,
Soldu əməginə döndü axır əməginə (1, s. 616).*

Mənbədə II Şah İsmayıl və Sultan Məhəmməd dövründə xəlifə əl-xüləfa Rumlunun da türkə yazdığı şeirlərdə aşağıdakı rübai verilmişdir:

*Könlüm quşın ol nərgizi fəttah apara,
Kimdir ki, onun qəmzəsindən can apara.
Şeytan, şeytan dedikləri gör bu isə,
Mən razıyam imanımı şeytan apara.
(1, s. 710-711).*

Azərbaycan türk ədəbi dilinin bu iki orijinal nümunəsi xalq dilində olub, lüğət özəyinə görə müasir dilimizdən fərqlənir.

Azərbaycan türk dili I Şah Abbasın da doğma dili idi və onun sarayında da əcnəbi

ölkələrdən gəlmiş elçilərlə rəsmi diplomatik danışıqlar bu dildə aparılırdı. Bu barədə italyalı səyyah Pyetro della Valle aydın məlumat verir. Bu müddət İspan donanmasında hərbi xidmətdə olmuş Pyetro della Valle dövrünün bilik adamı olan dostu Mario Skipanonun məsləhəti əsasında xüsusi tapşırıqla 1614-cü ildə İtaliyadan Fələstina göndərilən diplomatik heyətə birlikdə İstanbul, Qüds, Dəməşq, Bağdad şəhərlərində olmuş və sonra isə Səfəvilər dövlətinə gəlmişdir. 1617-ci ildə Səfəvi şərhəddini keçən Pyetro della Valle qızılbaş dəstəsi ilə qarşılaşdıqını və onlara Qəstri-Şirin nahiyəsinin hakimi Kazım Sultann başçılıq etdiyini göstərir. Yazır ki, «bir müddət süvarilərlə yol getdik. Onların hamısı bir-biri ilə türk dilində danışırdı. Bu dil Səfəvi dövlətində fars dilindən daha çox işlənir, dövlət və hərbi dilidir». O, bunun əsas səbəbini ordunun, əyanların, dövlət məmurlarının türk soynundan olmaları, aralarında bu dildə danışmaları, türk dilinin hərbi dil olması ilə izah edir. I Şah Abbas haqqında səyyah yazır ki, «təbələri ona çox inandır, başına and içir, Həmədanda bir nəfər digərində müəyyən bir şey diləmək arzusunda olanda türk dilində «Şah Abbas muradını versin» deyir». İsfahan şəhərində olarkən türk dili məsələsi onun yenedən maraqlandırdı. Yazır ki, burada türk dilində daha çox danışırlar, bu dil dövlət və başçılarn dilidir. Səyyah türk

XVI əsrin sonlarında inşa edilmiş əli qapı sarayı. İsfahan şəhəri, İran

dilinin bu üstünlüyünün başqa səbəblərini də göstərir. O yazır ki, qızılbaş əsgərlərinin təmiz türk olması, qeyri millətlərin çoxluq təşkil etdiyi qulamların türkdən başqa dil bilməməsi, zabitlər və Şahın orduda göstərişi, əmrləri bu dildə verması türk dilini dövlət, saray, hərbi dil səviyyəsinə qaldırmışdır. I Şah Abbasın səyyahu türk dilində «xoş gəldin», «şəfa gəldin» deyə qarşılamaşı, divanxanada danışıqların türk dilində getməsi, I Şah Abbasın sarayında türk dilinin əsas danışq dili olmasının gerçək göstəricisi idi. Şahın özü də Pyetronun yazdığına görə, doğma türk dilini mükəmməl bilməsi ilə fəxr edirdi. Türk dili dövlət və saray dilidir (7, s.21, 25, 50, 72, 87, 229-238). Pyetro della Valle ilə yanaşı, I Şah Abbasın sarayına Avropa dövlətlərindən göndərilmiş elçilərin çoxu eyni duruma qarşılasmışdılar. İspaniyalı elçi Don Qarsiya de Silva Fiqeroa 1618-ci ildə I Şah Abbas tərəfindən qəbul edildiyi rəsmi məclislərin birində Osmanlı, Lahor, Özbək,

Venesiya, İngiltərə elçilərinin iştirak etdiyini və burada danışıqların türk dilində getdiyini, bu dilin Səfəvi sarayında işlək dil olduğunu öz şəxsi müşahidəsi əsasında görüb yazmışdır (14, s.363). E.Kempfer də yazırdı ki, İsfahanda Səfəvi sarayında işlək dil türk dili olub, Səfəvi sülaləsinin də doğma ana dilidir. Türk dili saraydan dövlətin böyüklərinin və hörmətli adamların da evlərinə yayılmış və şahın mərhəmətini qazanmaq istəyənlərin hamısı bu dildə danışırlar. Bu gün iş belə bir duruma çatmışdır: «Kim istəyir başı bədənini üstündə salamat qala, onda türk dilini bilməlidir». Bu dil həddən çox ciddi, ahağndar və əzəmətli olduğuna görə də sarayın danışq dili olmuşdur (15, s.167). Dövrün tarixi gerçəkliklərinin əsas göstəriciləri olan belə məlumatlar Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixini təhrif edən tarixçilərin diqqətindən kənarada qalmış, elmi döviyyəyə colb olunmamışdır.

1636-1639-cu illərdə Qolştiniya elçilərinin tərkibində Səfəvi sarayına gəlmiş Adam Olearinin burada dil haqqındakı qeydləri demək olar ki, Pyetro della Valle və Engelbert Kempferin bu barədə yazdıqlarının düzgünlüyünü təsdiq edərək tamamlayır. O, səyahətnaməsində Şamaxıda elçilərin türk dilində «xoş gəldin» ilə qarşılanağı və bütün Şirvan, Ərdəbil əhalisinin bu dildə danışıqlarını qeyd edir. Gördüklərinə obyektiv münasibətini bildirən A.Oleari yazır: «Hazırda farslar çalışırlar ki, nəinki öz doğma dillərində, daha çox türk dilində danışınsınlar». Şirvan, Azərbaycan, İraq, İrəvanda uşaqları daha çox türk dilində tərbiyə edirlər, xüsusən Şah türk dilində həvəslə danışı, İsfahanda Şah sarayındakılardan təsadüfən fars sözü eşitmək olur. Onun müşahidələrinə görə, divanxanada rəsmi görüşdə, sarayda əcnəbi elçilərə verilən qonaqlıqda dövlət nazirlərinin də türkcə danışımaları bu dilin gerçək dövlət dili səlahiyyətində olduğunu göstərir. Adam Oleariya görə,

qədim Persiya Səfəvilər dövründəki mərkəzi Şiraz şəhəri olan Fars əyaləti idi və təmiz fars dilində yalnız bu əyalətdə yaşayan əhali danışırdı (16, s.114, 554, 813). Ancaq onun əsərində Fars əyaləti əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumat verilmir. Məlum olduğu kimi, I Şah İsmayılın dövründən başlayaraq bura Zülüqadər və başqa türk elləri, oymaqları köçürülüb yerləşdirilmişdilər. Onların da real danışq dili özlərinin doğma türk dili idi.

XVII yüzilliyin ortalarında və ikinci yarısında Avropa ölkələrindən müxtəlif məqsədlərlə Azərbaycana gələn səyyahların, elçilərin xüsusi təlimat əsasında yazdıqların səyahətnamələrində, hesabatlarında dövlət dili haqqındakı zəngin məlumatlar tarixi gerçəkliklərin üzə çıxarılması üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fransa taciri Jan Battist Tavernye və Jan Şarden, almaniyalı elm adamı Engelbert Kempfer, fransalı missioner Sanson və venesiyalı səyyah Cemelini Karerinin əsərlərində Səfəvi dövlətinin saray

Çahal Sütün sarayının müasir ekspozisiya zallarından biri. İsfahan şəhəri, İran.

dili, ölkə əhalisinin ana dili, diplomatik danışıq dili haqqında zəngin faktiki material vardır. 1631-1668-ci illərdə Şərq ölkələrinə səfəri zamanı dəfələrlə Azərbaycan Səfəvi dövlətində olmuş Jan Battist Tavernye dövlətin ərazisi və sarayındakı ciddi müşahidələrinə istinad edərək yazır: «Səfəvilər öz dillərini üç qrupa bölmüşlər: fars - məlahət dili, türk - siyasət dili, ərəb - fəsahtət dili, qəbahət dili isə sürünənlər və kəndlilərin tamtiqlə istifadə etdikləri dildir». Müəllif fars dilinə «yüksək zümərəlin» dili qiymətini versə də, onun özünün qeyd etdiyi kimi, lüğət tərkibinin bir hissəsi ərəbcədən ibarət olan bu dili kənd əhli elə günə salmışdır ki, onu şəhərdə heç kim anlamır. Bunun digər səbəbi isə, müəllifin özünün göstərdiyi kimi, dövrün elm dilinin ərəb və türkcənin dövlət-saray dili olması ilə əlaqədar idi (17, s. 598). Sözsüz ki, Tavernyenin yazdığı kimi, bu dövrdə ərəbcənin elm və türkcənin dövlət-saray dili olması, İsfahan şəhər əhalisi, fəth edilmiş torpaqların, yəni İraq, Lur valiliyi, fars əyalətinin idarələrində türk dilinin rəsmən işlənməsi və bu durumun imperatorluğun canib-şərqindəki inzibati vahidlərinə əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən farslara da təsirləri olmuşdu. Artıq onların da mövcud təlabata uyğun olaraq türk dilini öyrənməyə, bu dildə danışımağa ehtiyacları vardı. Türk, fars dillərini mükəmməl bilən və ərəb dilində yazıb-oxumağı bacaran fransalı tacir Jan Şarden XVII yüzilliyin 70-ci illərində Səfəvi ölkəsində olmuş və o da Tavernye kimi dil məsələsinə ciddi maraq göstərmişdir. O, yazır: «Səfəvi ölkəsinin əhalisi bir qayda olaraq üç dildən birində, yəni fars, türk, ya da ərəb dilində danışırlar... Saray əhli, hərbiçilər, böyüklər, yüksək vəzifəliyə xanunları evlərində türkcə söhbət edirlər. Ona görə ki, Şah və sülalə üzvləri bütün əhalisinin dili türkcə olan Azərbaycanlılardır» (11, s.3, 946). Şarden türk və fars xalq danışıq dilinin yayılma arealını da müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. O yazır ki, Səfəvi dövlətinin şimal, şimal-qərb və mərkəzində yaşayan əhali türkcə və imperatorluğun digər nahiyələrinin əhalisi isə farsca danışır. Ancaq onu da göstərmək lazımdır ki, «Ölkənin dövlət dili türk dilidir...» (11, s.3,947). İsveçdən Lui Fabritsiusən başlıqlı altında Səfəvi dövlətinə göndərilən (1683-1684) elçiyi katibi Engelbert Kempfer yazır: «Səfəvi sülaləsinin ana dili olan türkcə sarayda geniş yayılmış dildir» (15, s.167). Cemelli Kareri isə fars dili sözlüyünün zəngin olmadığını, elm və əlim dilinin ərəbcə olduğunu, sarayda da türkcə danışıldığını qeyd etmişdir (18, s.148). Dil

məsələləri Sansonun da diqqətindən kənar qalmamışdır. O, bu barədə yazır ki, təbələri Şaha mürciat edərək türkcə deyirlər: «Qurban olum, din imanım padşah, başına dönmür» (19, s.169).

Dövrün Avropa ədəbiyyatında türkcənin dövlət, saray, diplomatik danışıq dili olması haqqında faktiki materiallar Səfəvi dövlətinin tarixinə aid tarixşünaslıqda, xüsusilə çağdaş İran səfəvişünaslığında mövcud olan təhrirlərə tutarlı elmi cavablardır. Bu faktiki materiallar Səfəvi dövlətinin yaranma və yüksəliş tarixinə təhrif edənların baxışlarının cəfəng olduğunu və irəli sürdükleri qurama konsepsiyaların elmi argumentlərə söykənmədiyini, elmi əsası olmayan söz yığınının ibarət olduğunu göstərir. F.Şümr çox haqlı olaraq yazır: «Səfəvi dövlətinin «milli bir İran dövləti» olması irəli sürənlər, buna digər bir dəlil olaraq, Səfəvi dövlətinin, Sasanilər zamanında ki hüdüdlərinə ulaşırmış olduğunu da qeyd edirlər. Lakin hüdüdlər heç bir zaman bir dövlətin milli dövlət sayılması üçün bir dəlil ola bilməz» (8, s.3).

Səfəvilər dövlətini quran İsmayıl istedadlı hökmdar, parlaq zəka və söz sahibi kimi tanınmış, o, Azərbaycan türkcəsinin poeziya dilini kimi inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmiş, müxtəlif janrlarda yazdığı şeirləri ilə türk söz xəzinəsinə yüksək zirvəyə qaldırılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan türk şeirinin Füzuli, Həbib kimi nəhəngləri də öz doğma dillərində yazıb yaratmağa başlamışdır. Azərbaycan türk xalqının əsrlər boyu əldə etdiyi yaradıcılıq ənənələri üzərində XVI-XVII əsrlərdə aşıq poeziyasının yüksək zirvəyə ucalması və noticəda Aşıq Qurbanı, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh kimi ustaların doğma dillərində yaratdıqları poetik irs türk dilinin bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir. Bu dilin siyasi və mədəni dəyərinin yüksəlişi ilə bağlı farsca və başqa dillərdə yaradılmış bir sıra əsrlər türkcəyə tərcümə olunmuşdu. Nişəti Şirazinin Təvəkkül ibn Bazzazın «Səfvət əs səfa», Məhəmməd Füzulinin əsərlərini, Molla Hüseyn ibn Əli əl-Kaşifinin «Rövzət üş-şühəda» adlı əsərini türkcəyə tərcümə etməsi,

I Şah İsmayılın, I Şah Təhmasibin, I Şah Abbasın Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı böyük rolları Azərbaycan türk xalqının varlığını, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin etnik kimliyinin gerçək göstəricisidir.

Ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Yusif Qəzvinli. Xolde bərin. Tehran: h. 1372, 900 s.
2. İsgəndər bəy Türkman. Tarix-i alamara-yi Abbasi. c.II. Tehran: h. 1350, 1235 s.
3. Xaca Zeynalabdin Əli Əbdü bay Şirazi. Təkmilətilül-Əxbar. (fars dilindən tərcümə Əbüləziz Həşim oğlu Rəhimovundur). Bakı: 1996, 200 s.
4. Sazman-i edare-yi hökumət-e Səfəvi ya təliqat-i Minorski bər Təzkirət əl-mülük. Tərcome-yi Masud Rəcobniya. Tehran: h. 1368, 340 s.
5. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: 1993, 301 s.
6. Yəhya bin Əbdüllətif Qəzvinli. Zibbat-tavari. Tehran: h. 1363, 429 s.
7. Pьетro della Valle. Səfəname-yi Pьетro della Valle. Tərcome-yi az mətə əsli-ye italyayi doktor Şüaəddin Şəfa. Tehran: h. 1348, 483 s.
8. Faruk Sumer. Səfəvi dövlətinin quruluşu və gelişməsinde Anadolu türklərinin rolu. Ankara: 1977, 263 s.
9. Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского. (Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева). Баку: 1988, 216 с.
10. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград: 1949, 379 с.
11. Səfəname-yi Şarden. Tərcome-yi Eǧbal Yaǧmaı. Tehran: h. 1372-1374, c. 1-5, 1952 s.
12. Qurbanı (törtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi prof. O.Kazimov). Bakı: 1990, 280 s.
13. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. c.I, Bakı: 1960, 590 s.
14. Səfəname-yi Don Qarsiya de Silva Figeroa. Tərcome-yi Qulamrza Samia. Tehran: 163, 530 s.
15. Engelbert Kempfer. Dar darbare şahansəha Iran. Tərcome-yi Keykavus Cahanadri. Tehran: 1350, 312 s.
16. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского послыства в Москву и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П. Барсова. Москва: 1870, 1033 с.
17. Səfəname-yi Tavernye. Tərcome: Əbuturab Nuri. İsfahan: h. 1346, 719 s.
18. Səfəname-yi Kareri. Tərcome-yi doktor Abbas Nəxçıvani, Əbdüəli Karəng. Təbriz: h.1348, 206 s.
19. Səfəname-yi Sanson. Tərcome-yi doktor Taǧi Tafəzülü. Tehran: h.1346, 273 s.

Zabil Bayramli

doctor of historical sciences,
professor

Zabil Байрамлы

доктор исторических наук,
профессор

On the ethnicity of Safavid state

Key words: *Safavilar, Shah İsmayıl, gizilbashlar, turkic tribes, Shamli, Ustajli, Tekeli, Gajlar, Garadaǧhli*

Summary

The article deals with the ethnicity of the Safavid state, justified by the historical roots of his appearance on the historical arena as a political organization of the Azerbaijani society on the basis of appropriate sources.

Turkic Gizilbash tribes, which was the core of the state system in the central and provincial units, have an important role in the establishment of the Azerbaijani Safavid state, its military and political structures and protection from enemies. Turkic Gizilbash tribes have managed to preserve its dominant position in the Shah's palace, military and administrative structures in the 16th-17th centuries.

Об этнической принадлежности Сефевидского государства

Ключевые слова: *Сефевиды, Шах Исмаи́л, гизилбашы, турецкие племена, Шамлы, Устаджа́лы, Текели, Гаджар, Гарадаглы*

Резюме

В статье на основе материалов соответствующих источников рассмотрен вопрос об этнической принадлежности Сефевидского государства, обосновываются исторические корни его появления на исторической арене как политической организации азербайджанского общества.

В создании Азербайджанского государства Сефевидов, в его военно-политических структурах и в защите от врагов главную роль сыграла тюркская кызылбашская знать, составлявшая ядро государственной системы в центре и провинциальных единицах. В XVII веке, как это было и в XVI веке, тюркская кызылбашская знать сумела сохранить свои доминирующие позиции в шахском дворце, в военной и административных структурах.